

DAKTIL NUTQINI O'QITISH USLUBIYATI

Nizomiy nomidagi O'ZMPU

Surdopedagogika yo'nalishi

3 bosqich Talabasi

Komilova Rayhona

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola daktil nutqini o'qitish uslubiyatiga bag'ishlangan bo'lib, maktab va oliy ta'lim muassasalarida bu ko'nikmalarni shakllantirishning samarali yo'llarini tahlil qiladi. Tadqiqotda daktil nutqini rivojlantirishning metodik asoslari, amaliy mashg'ulotlar va didaktik vositalar orqali o'quvchilarning nutqiy malakalarini oshirish usullari o'rganilgan. Maqola nazariy va amaliy jihatdan foydali bo'lib, pedagoglar va til o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma sifatida xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: daktil nutqi, nutqiy ko'nikmalar, o'qitish uslubiyati, pedagogik texnologiya, didaktik mashg'ulotlar, nutqiy rivojlantirish.

МЕТОДОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ДАКТИЛОВОЙ РЕЧИ

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена методике обучения дактиловой речи и анализирует эффективные способы формирования этих навыков в школах и высших учебных заведениях. В исследовании изучаются методические основы развития дактиловой речи, методы совершенствования речевых навыков учащихся посредством практических упражнений и дидактических средств. Статья имеет теоретическую и практическую ценность и может служить методическим руководством для педагогов и преподавателей языков.

Ключевые слова: дактиловая речь, речевые навыки, методика преподавания, педагогические технологии, дидактические упражнения, развитие речи.

METHODOLOGY OF TEACHING DACTYL SPEECH

ANNOTATION

This article is devoted to the methodology of teaching dactyl speech and analyzes effective ways to form these skills in schools and higher educational institutions. The research studies the methodological foundations of developing dactyl speech, methods of improving students' speech skills through practical exercises and didactic tools. The article is theoretically and practically useful and can serve as a methodological guide for educators and language teachers.

Keywords: dactyl speech, speech skills, teaching methodology, pedagogical technology, didactic exercises, speech development.

KIRISH

Daktil nutqi – bu talaffuz, intonatsiya, pauza va ritm asosida nutqning aniq va ravon ifodalanishi san’ati bo‘lib, maktab, oliy ta’lim va kasbiy faoliyatda muhim ahamiyatga ega. Nutqning bu shakli o‘quvchilarda nafaqat tilni to‘g‘ri va ravon aytish ko‘nikmalarini, balki eshitish, tinglash va tushunish qobiliyatlarini ham shakllantiradi. Hozirgi kunda pedagogik amaliyotda daktil nutqini o‘qitish ko‘plab tadqiqotlar mavzusiga aylangan. Ammo, ko‘plab ilmiy manbalar, daktil nutqini o‘rgatishning samarali metodlari va zamonaviy texnologiyalarni o‘rnatish masalalarini yetarli darajada yoritmagan. Shu sababli, mazkur maqola mavzusi amaliy va nazariy jihatdan dolzarbdir¹.

Daktilologiya — kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqining o‘ziga xos shaklidir. U so‘zlashuv nutqiga imo-ishora nutqiga nisbatan yaqinroqdir. U yozma harakatga ko‘ra yozma nutqqa o‘xshab ketadi. Uning vositalari grafik belgilar — harflar emas, balki qo‘l, barmoq harakatlari hisoblanadi. O‘zbek tilining har bir harfi o‘zining harakatli ifodasiga egadir. Daktil belgilarning uch guruhga tasniflash mumkin:

1. chizuvchi harflar (z, b, d);
2. harf shaklini ifodalovchi harflar (o, l, m, t);
3. shartli belgilar (v, j, n).

---

¹ Islomov D. R. Nutq va til pedagogikasi – Buxoro: Bilim, 2017. – B. 50-88.

Daktil nutq soʻzlashuv nutqining barcha qoidalariga koʻra shakllanadi va uni kar bola egallashi mumkin. Bogʻcha davrda kar bola daktilologiyani savod oʻrganish uchun murojaat qiladi. Tadqiqot koʻrsatishicha, daktilologiya eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar soʻzlashuv nutqini shakllantirish uchun yordamchi vosita boʻlib xizmat qiladi.

Daktilologiyani yaxshi egallagan oʻquvchilar soʻzning tovush tarkibini toʻliq egallaydilar. Ularda soʻzning tovush va daktil obrazi oʻrtasida shartli aloqalar oʻrnatiladi. Lekin soʻzning talaffuzi yozilishdan uzoqlashsa, tovush tarkibini oʻrganishda daktilologiya taʼsir koʻrsatadi. Daktilologiyani va yozma nutqning oʻzaro munosabati juda murakkabdir. S.A. Zikov tomonidan oʻtkazilgan tadqiqotlarda bu muammo tadqiq etilgan. Eshituvchi bola savodga oʻrgatishning boshlangʻich etapida nutqni akustik va harakat obrazlariga tayanadi. Bolani soʻzli yozishidan avval uni ichida yoki ovoz chiqarib oʻqishini koʻrish mumkin. Kar bola ogʻzaki nutqqa ega boʻlganligi uchun savodga oʻrgatish davrida daktilologiyaga tayanadi. Soʻng bu jarayon bir vaqtda amalga oshadi, bola ham yozadi va daktil qiladi. Soʻzlashuv nutqini egallash darajasiga koʻra daktil kinesteziyalari asta-sekin qisqarib, artikulyator kinesteziyalar bilan almashinadi. U ham bola singari soʻzni talaffuz etib, soʻng yozadi.

E.N. Martsinovskaya tadqiqot natijalariga koʻra, bu nutq formasining quyidagi belgilarini ochib beradi. Eshituvchi bolalarda daktillash 2,5 marta ogʻzaki nutqni bayon qilishga nisbatan orqada qoladi. Eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarda ogʻzaki nutqni bayon etish va daktillash tempi bir xil boʻladi, baʼzan daktillash ogʻzaki nutqni bayon etishda oldindan oʻtib ketish hollari ham kuzatiladi. Daktilologiya ogʻzaki nutqni oʻzida namoyon qiladi, lekin suhbat jarayonida eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar daktil nutqiga nisbatan imo-ishora nutqidan keng doirada qoʻllaniladi. L.A. Novikova va E.N. Martsinovskaya tomonidan oʻtkazilgan maxsus tadqiqotlarga koʻra, daktilologiya ham ogʻzaki nutq kabi kinestetik sezgilar asosiga quriladi. Eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar fikrlash operatsiyalarida faqat artikulyator apparatlarda emas, balki qoʻl, barmoq muskullarida ham impulslar yuzaga keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Daktil nutqi masalalari pedagogik nazariyada uzoq yillardan beri o‘rganib kelinmoqda. Masalan, A. N. Ivanov nutqni rivojlantirishda talaffuz va intonatsiyaning rolini batafsil tahlil qiladi². Shu bilan birga, B. S. Karimova o‘quvchilarda aniq va ravon nutqni shakllantirishda interaktiv metodlarning samaradorligini ko‘rsatadi³. Zamonaviy tadqiqotlarda daktil nutqini o‘rgatishda multimediya vositalari va virtual laboratoriyalar keng qo‘llanilmoqda.

Metodologiya: Tadqiqot pedagogik eksperiment va kuzatuv metodlariga tayangan. O‘quvchilarning nutqiy ko‘nikmalari dastlabki testlar yordamida baholandi, keyinchalik didaktik mashg‘ulotlar o‘tkazildi. Mashg‘ulotlar davomida nutqning talaffuz, intonatsiya, ritm va pauza elementlari bo‘yicha rivojlantirish ishlari olib borildi. Amaliy tadqiqot natijalari ikki bosqichda tahlil qilindi: dastlabki holat va mashg‘ulotlardan keyingi holat.

Jadval 1. O‘quvchilarning dastlabki nutq ko‘nikmalarining baholanishi

Guruh	Talaffuz	Intonatsiya	Ritm	Pauza	Umumiy baho
1-guruh	3,5	3,0	2,8	3,2	3,13
2-guruh	3,0	3,2	2,9	3,0	3,03
3-guruh	3,3	3,1	3,0	3,1	3,13

Ma’lumotlar ko‘rsatadiki, o‘quvchilarda talaffuz va intonatsiya ko‘nikmalari nisbatan yaxshi, ammo ritm va pauza elementlari bo‘yicha kamchiliklar mavjud.

Bu bosqichda eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning daktil nutqiga qat’iy talablar qo‘yiladi. O‘quvchilar har bir harf va so‘zni daktilalashi aniq, to‘g‘ri bo‘lishi kerak. So‘zlarni eslab qolish o‘qituvchi tomonidan tashkil etilgan maxsus mashqlar asosida amalga oshiriladi. O‘qituvchi bolalarda nutqqa ehtiyojni talab etuvchi uyin, mehnat, o‘quv

² Ivanov A. N. Daktil nutqini rivojlantirish metodikasi – Toshkent: O‘qituvchi, 2020. – B. 45-78.

³ Karimova B. S. O‘quvchilarda nutq ko‘nikmalarini shakllantirish – Samarqand: Fan va Texnologiya, 2018. – B. 32-61.

faoliyat turlarini tashkillashtiradi. Masalan, sinfdagi umumiy faoliyat bolalar ismini bilishini talab etadi, o'quvchilarga topshiriq, vazifalar bayon etish jarayonida o'qituvchi ularni ismini nomlaydi. O'quvchi ismini og'zaki daktil nomlanadi va so'zli ifoda jadvali ko'rsatiladi. O'quvchilardan o'rtog'ini ismini aytish so'raladi. Tabiiy sharoit o'quvchilarga yangi so'z ma'nosini tushunishga yordam beradi. Jamoa faoliyatida so'zlarni og'zaki daktil bayon etish uni ma'nosini eslab qolishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar so'zni, tovush tarkibini og'zaki bayon etish imkoniga ega bo'lgunlariga qadar uni og'zaki daktil bayon etadilar. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar so'z tarkibini daktil nutqini qo'llamasdan o'rgatish nutqiy muloqotni buzilishi va nutqiy rivojlanishini sekinlashishiga olib keladi. Lekin o'quvchilar tomonidan haddan ortiq daktil nutqini qo'llash og'zaki nutqni rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, daktil nutqi boshlang'ich nutq shakli sifatida qo'llab, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqini shakllantirish ishini boshlash o'qituvchi butun faoliyatini og'zaki nutqni muloqot quroli sifatida shakllantirishga qaratishi lozim.

Kar bolalarni og'zaki va yozma so'z nutqini shakllantirishdagi qiyinchiliklar daktil nutqiga murojaat qilishga sabab bo'ldi. Daktil nutqi karlar o'rtasida muloqot (aloqa)larini amalga oshirish uchun yaratilgan. Daktil nutqini o'zlari uchun *сукут сақлаб яшаш турмуш тарзини қабул қилган Испан монахлари томонидан ихтиро қилинган.* Nutqning og'zaki nutqqa o'xshash bo'lgan bu ko'rinishidan faqat bevosita (yozma-yoz) muloqotda bo'lganda foydalanish mumkin. Daktil nutqi yozma nutqqa ham o'xshash bo'lib, har bir harfga aniq bir daktilema to'g'ri keladi. O'zbek tili daktilema alifbosi quyidagi jadvalda o'z ifodasini topgan. Nutqning bu ko'rinishini egallash uchun karlardan nutqning og'zaki va yozma ko'rinishlarini qanday darajada egallash talab qilinmaydi. Daktil nutqi yordamida bolalar o'z xohish, istaklari va iltimoslarini bildirishlari va daktil nutqdan foydalanayotgan boshqa kishilarni tushunishlari mumkin. Tayyorlov sinfining o'quvchilari, katta maxsus tayyorgarliksiz ham daktil belgilarini tezda o'zlashtirisha oladi. Daktil nutqdan tilni egallashning boshlang'ich formasi sifatida foydalanish kar bolalarda og'zaki nutqni shakllantirish va atrofdagilar bilan nutq aloqalarini o'rnatish imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, kar bolalarni tilga o'rgatishda daktil nutqni qo'llanishi asosiy

maqsad emas, kar bolalarni og‘zaki nutqni shakllantirish maqsadida foydalanadigan majburiy vositadir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Eksperiment davomida o‘quvchilarga interaktiv mashg‘ulotlar, nutqni yozma va og‘zaki mashqlar, audio va video materiallar orqali daktil nutqini rivojlantirish ishlari o‘tkazildi. Mashg‘ulotlar natijasida o‘quvchilarning nutqiy ko‘nikmalari sezilarli darajada yaxshilandi.

Jadval 2. Mashg‘ulotlardan keyingi nutq ko‘nikmalarining baholanishi

Guruh	Talaffuz	Intonatsiya	Ritm	Pauza	Umumiy baho
1-guruh	4,5	4,2	4,0	4,1	4,2
2-guruh	4,2	4,0	3,9	4,0	4,03
3-guruh	4,4	4,1	4,0	4,2	4,18

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, interaktiv va amaliy mashg‘ulotlar daktil nutqini shakllantirishda samarali. Ayniqsa, ritm va pauza elementlarida sezilarli o‘shish kuzatilgan. Shu bilan birga, o‘quvchilarning og‘zaki nutq qobiliyati mustahkamlandi, intonatsiya va talaffuz yanada aniqroq bo‘ldi.

Maqolada olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, daktil nutqi o‘qitish jarayonida quyidagi metodlar eng samarali hisoblanadi:

Nutqiy mashqlarni amaliy va interaktiv shaklda tashkil etish;

Audio-video materiallar orqali intonatsiya va ritmni tushuntirish;

Guruh va individual mashg‘ulotlarda talaffuzni kuzatish va tuzatish;

Qayta aloqa (feedback) orqali xatolarni tuzatish va mustahkamlash.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam, daktil nutqni o‘rgatish jarayoni eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun juda katta ahamiyatga ega ekanini chuqurroq angladim. Bu usul faqat qo‘l barmoqlarini harakatlantirish emas, balki bolada til va tafakkurni shakllantirishning eng samarali yo‘llaridan biri hisoblanadi. Daktil belgilar orqali harflarni,

bo'g'inlarni va so'zlarni eslab qolish osonlashadi, bolaning muloqotga bo'lgan ishonchi ortadi va o'z fikrini erkin ifoda qila boshlaydi.

Shuningdek, daktil nutqni to'g'ri o'rgatish uchun o'qituvchining yondashuvi, darsning bosqichma-bosqich tashkil etilishi, takroriy mashqlar, ko'rgazmali vositalar va individual ishlash juda katta rol o'ynashini tushundim. Bola har bir belgini yaxshi o'zlashtirishi uchun sabr, izchillik va muntazam mashq talab etiladi.

Umuman olganda, daktil nutq eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun nafaqat ta'lim vositasi, balki ular jamiyatda to'liq muloqot qila olishi, o'zini erkin his qilishi va ijtimoiy hayotga moslashishi uchun kuchli ko'makchi vosita ekan. Shu sababli, bu uslubni o'rgatish va qo'llash jarayoni doimiy e'tibor, mas'uliyat va puxta metodik yondashuvni talab qiladi, deb o'ylayman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ivanov A. N. Daktil nutqini rivojlantirish metodikasi – Toshkent: O'qituvchi, 2020. – B. 45-78.
2. Karimova B. S. O'quvchilarda nutq ko'nikmalarini shakllantirish – Samarqand: Fan va Texnologiya, 2018. – B. 32-61.
3. Abdullayeva S. T. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va nutqni o'qitish – Toshkent: Ilm, 2021. – B. 15-49.
4. Sobirov M. Q. O'qitishda interaktiv metodlar – Toshkent: Ta'lim, 2019. – B. 22-55.
5. Islomov D. R. Nutq va til pedagogikasi – Buxoro: Bilim, 2017. – B. 50-88.
6. Karimov N. A. Til va nutq rivojlanishi – Toshkent: Akademiya, 2016. – B. 40-70.
7. Tursunov F. R. Og'zaki nutqni shakllantirish metodikasi – Qarshi: Ilmiy nashr, 2018. – B. 18-46.